

Сергій ГУМЕННИЙ

*доктор філософії в галузі історії (PhD),
асистент кафедри історії Центральної та Східної Європи
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

**РОЛЬ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В РЕНОВАЦІЇ
«ЗБРУЧАНСЬКОГО КОРДОНУ» (1918–1923 РР.)**

Перша світова війна (1914–1918 рр.), під час якої фронт декілька разів рухався у західному чи східному напрямках, чітко вказала на сформовані відмінності створені частково, більш як століттям, існування «збручанського кордону». Включення окупованих Німеччиною та Австро-Угорщиною польських територій до єдиної, залежної від них, держави свідчило про зміну стратегічного розуміння польського питання, суб'єктивізацію польських державницьких традицій на політичній карті [1, s. 70–84].

Подальші події розвивалися в умовах фактичної військової поразки на західному фронті та капітуляції Центральних держав. 11 і 14 листопада 1918 р. Регентська рада здійснила передачу верховної державної влади Юзефу Пілсудському, внаслідок цього Королівство Польське офіційно стало Республікою Польща [2]. Вже 16 листопада 1918 р. Ю. Пілсудський надіслав державам Антанти телеграму, що містила повідомлення про створення незалежної польської держави, яка б охоплювала усі землі колишньої Речі Посполитої [3, s. 59]. Проте, заява не містила конкретного територіального окреслення на які претендувало нове державне утворення. Означена стала візія територіальних прагнень («землі колишньої Речі Посполитої») була викликана все ще існуючою у суспільній свідомості історичною пам'яттю про Річ Посполиту, актуалізованою, з однієї сторони, романтизмом та національною боротьбою попереднього століття, а з іншого боку, серйозними науковими розробками і політичними концепціями, що обґрунтовували майбутній територіальний обсяг відродженої Польщі і базувалися переважно на політичному, національному та територіальному підходах.

«Збручанський кордон», що поділяв сучасні українські землі з 1772 р., незважаючи на короткі перериви у своєму існуванні, встиг ґрунтовно закріпитися в економічному і політичному житті. Господарство Надзбруччя, переживши значне потрясіння наприкінці існування Речі Посполитої, адаптувалося до прикордонних умов, орієнтуючись на легальне і контрабандне товаропостачання сусідньої країни, мятникову трудову міграцію. Проте, здавалося, що велика війна повністю зруйнувала колишній уклад речей. Кордон по р. Збруч не влаштував ні польський, ні український національні рухи, він був не прийнятний ні для білих, ні для більшовиків. Тому його відродження здавалося вкрай маловірогідним.

У цих тезах, автор спробує дослідити впливи історичної пам'яті та її розробки, серед інших факторів, що сприяли відновленню – реновації «Збручанського кордону» у 1921–1923 рр. Дане дослідження стало можливим завдяки участі автора у грантовій програмі від Holodomor Research and Education Consortium (HREC) of the Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS), University of Alberta (2024/2025 рр.).

Прагнення відновлення польської державності не давали спокою широким соціальним верствам фактично одразу після падіння Речі Посполитої. Питання незалежності неминуче викликало суперечки щодо східних кордонів майбутньої польської держави. Внаслідок історичної традиції, літературних впливів, риторики провідних політичних партій у колективній історичній свідомості польського суспільства існував образ великої Польщі Ягеллонського періоду, що включала землі Русі (України, Білорусі) та Литви. Такі уявлення, на думку польського історика плк. Генрика Домінічака, були закономірними, оскільки: «землі України, Білорусі та Литви були зв'язані з Польщею більш ніж 400 років,

протягом життя 20-ти поколінь [...] література, як і всі програми політичних партій та угруповань завжди говорили про історичну Польщу Ягеллонів» [4, s. 278]. Надзвичайно активно у напрямку підготовки до державного будівництва діяла група національної наукової еліти, представники, якої намагалися застосувати свої знання на користь справи польської незалежності, розробляючи теоретичні засади державного будівництва, ідеології, адміністративного апарату, територіальних меж. Проте, на шляху відродження польської державності, на східних землях колишньої Речі Посполитої, стояло декілька перешкод, серед яких потужність країн-окупантів та їх політичних союзників (зокрема позиція дружніх російській імперії, Франції та Великобританії), а також національні рухи, які наростали в українському та литовському середовищі. Однак, ці перешкоди нівелювалися обставинами кінця Першої світової війни на східному фронті.

Польські вчені та політики, які розробляли різноманітні варіанти майбутнього східного кордону Польщі, змушені були знайти відповіді на складні питання, оскільки покликаючись на кордони Речі Посполитої до 1772 р. вони, без сумніву, усвідомлювали соціокультурні, етнічні та політичні зміни, які стали реальністю вже в період після розділів цієї країни. З одного боку, вони усвідомлювали національне превалювання українського (руського) та білоруського населення на колишніх східних землях Речі Посполитої, з іншого – не хотіли залишати поза територією відродженої країни польського, за походженням, населення «Східних Кресів», яке, варто зазначити, виявляло надзвичайну активність у політиці, економіці, освіті та культурі.

Серед дослідників, які займаються питанням східного кордону не можемо не відзначити Яна Чекановського (засновника Львівської антропологічної школи, у 1934–1936 рр. ректора Львівського університету імені Яна Казимира), Влодзімежа Вакара (економіста, прихильника господарської автономії українських територій, одного із творців польської конституції 1921 р.), Євгеніуша Ромера (професора Львівського університету), Віктора Скарги-Добровольського, Юзефа Яськовського, Тадеуша Паненка та військового практика Маріана Жегота-Янусейтіса, у працях яких обґрунтовані різні концепції демаркації майбутнього кордону польської держави. Варто додати, що ці дослідження значно вплинули на формування територіальних концепцій польських політичних угруповань, але про них трохи згодом.

Тепер докладніше розглянемо основні положення концепцій цих вчених. До прикладу, Ян Чекановський запропонував провести східний польський кордон по, так званій, «лінії балансу» на схід, від якої живе стільки поляків, скільки захід від неї проживає православних [вбачаючи цю лінію поблизу Збруча]. Щодо стану власності, доцільно шукати аналогічної лінії, на схід від якої матимемо стільки польської власності, скільки на захід від неї приватної власності православних» [5, s. 37–38].

Влодзімеж Вакар, як один із прихильників прометеїзму, вважав, що землі колишньої Речі Посполитої – це територія на якій повинні бути гарантовані широкі національні права поляків в умовах обов'язкового існування окремих і незалежних держав: України, Білорусі та Литви. Однак, поряд із цим, на думку Вакара, Галичина та Холмщина повинні належати Польщі. Усвідомлюючи національні амбіції українців Східної Галичини вчений писав: «Вважаємо, що, користуючись автономією [очевидно в складі відновленої Польщі – С. Г.] Галицька Русь залишиться центром, а часом і двигуном української культури, підставою та фактором національної незалежності русинів». Землі, населені православним населенням (на схід від річки Збруч, вся Волинь та східне Полісся), мали відійти до незалежних України та Білорусі. За Влодзімежем Вакарем східний кордон Польщі мав проходити по лінії на схід від Вільна

(Вільнюса), Мінська, Несвіжу, вздовж річок Західний Буг (район Володави, тепер Люблінське воєводство Республіки Польща) та Збруч [6, s. 6–16].

У роботах географа Євгеніуша Ромера, які були актуалізовані центральними державними маніфестом від 5 листопада 1916 р. про проголошення вільного Польського Королівства, відправною точкою при розгляді питання східного кордону були території Речі Посполитої Обох Народів до 1772 р. На цій території Ромер виділив першу та другу сферу польських інтересів. До цих земель не входила етнографічна територія на якій поляки становили понад 50 % населення. До першої сфери вчений включав 14 повітів «zaboru pruskiego» та 37 повітів Східної Галичини, у яких «проживає більше 20 % поляків, які демонструють сильний розвиток кооперативів в Пруському окрузі [...], більшу податкову силу поляків у порівнянні з русинами австрійського округу». Друга сфера польських інтересів, за Ромером, включала повіти відібрані за економічним та територіальним критерієм, де «кількість польських та католицько-білоруських виборців до земств перевищує 33%». Інший польський вчений, Юзеф Яковський, також планував приєднати до Польщі всю Галичину, західне Поділля із Кам'янцем, західну частину Волині («трикутник Волинських фортець Дубно – Луцьк – Рівне»), Полісся, Мінськ та район міста Вільно (Вільнюс). Кордон мав проходити руслом річок Ушиця, Горинь, Слуц і Двіна [7, s. 5–7].

Цікавий погляд висловлює сучасний польський дослідник Пйотр Еберхардт аналізуючи доробок Тадеуша Панненка, який у «Географії об'єднаної Польщі» вперше дає баланс територіально-демографічних змін відродженої держави. Аналогічно Ю. Яковському, Т. Панненко розміщує кордон на лінії річок Ушиця, Горинь, Слуц, Прип'ять з Мінськом та Вільнюсом. У свою чергу полковник Маріан Жегота-Янусейтіс, подібно до генерала Тадеуша Розвадовського, демонструючи суто військовий погляд на встановлення кордону, виходив із стратегічної необхідності ефективної оборони проти передбачуваної агресії зі Сходу. Кордон мав був проходити руслами річок Двіна та Дніпро до гирла Прип'яті, далі вздовж болотистих берегів Прип'яті до Горині та Случа, а на півдні – по сусідній Збручу скелястій ріці Смотрич, залишаючи Кам'янець по стороні Польщі [8, s. 105–108].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. польське політичне середовище сформувало дві потужні течії – дві концепції (інкорпораційну та федеративну) майбутньої державності Польщі. Їх популярність у різних соціальних середовищах дала теоретично обґрунтовані та стратегічно осмислені плани демаркації кордону, які виходили з історичної пам'яті про польську державність. Провідним представником першої федеративної концепції («ідеї Міжмор'я»), яку підтримувала Польська соціалістична партія (ППС), був Юзеф Клеменс Пілсудський (1867–1935 рр.). Одразу зазначимо, що майбутній маршалок ніколи не виступав публічно як прихильник цієї ідеї, тому інформацію про федералістичні плани Ю. Пілсудського (а точніше про їх практичну реалізацію) можемо почерпнути із його листів до Леона Василевського (1870–1936 рр.) [9, s. 87]. Наступною, поширеною у польському політикумі концепцією була інкорпораційна (інтеграційна), яку представляв співзасновник Національної демократії (НД, ендеції – найбільшої польської політичної партії тих часів) Роман Дмовський (1864–1939 рр.). Він, ще в меморандумі складеному на початку переговорів про польську незалежність, державному міністрові закордонних справ Великої Британії Артуруві Бальфуру (1848–1930 рр.) наприкінці березня 1917 р. писав: «Так, найбажаніша територія майбутньої польської держави включала б: 1) Австрію – Галичина та половину австрійської Сілезії; 2) Підросійську Польщу – Польське Королівство та губернії: ковенська, віленська, гродненська, частини мінської та Волинь». На мирній конференції в Парижі (1919 р.), Р. Дмовський виступав від імені вже існуючої польської держави та вимагав для неї всієї Східної Галичини, частини Волині та Поділля між річками

Збруч та Ушиця (міста Кам'янець-Подільський, Зіньків, Проскурів (зараз – Хмельницький), Старокостянтинів, Ізяслав – територія сучасної Хмельницької області України) [10, s. 37–53]. Для тодішнього польського суспільства, у колективній свідомості якого ще існував територіальний образ Речі Посполитої зразка 1772 р., такий кордон, на відміну від українського чи білоруського розуміння, сприймався як досить поміркований.

Обидві концепції східного кордону відродженої Польщі мали свої слабкі сторони і не могли бути реалізовані повністю у складних умовах 1918–1923 рр. Наприклад, відроджена польська держава ніколи не мала достатніх ресурсів та військової сили, щоб окупувати максимальні території колишньої Речі Посполитої Обох Народів, соціально-економічна реальність яких з часів поділів цієї країни переважно змінилася [11, s. 813].

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Наддніпрянській Україні (де поляки поступово втрачали свій економічний і культурний вплив внаслідок дій російської адміністрації, інвентарної реформи київського губернатора Дмитра Бібікова в 1847–1848 рр. та після поразки повстань 1830–1831 рр., 1863 р.) вже розвивався український національний рух. У Східній Галичині склалася не менш складна ситуація, оскільки ця провінція, у 1890-х рр. стала не лише польським, але й українським П'ємонтом – територією, де національний рух досяг різних рівнів суспільства, що вперше спричинило самоідентифікацію українського селянства. Відбулася зміна сприйняття місцевим селянством себе як «русинів» чи територіального розуміння «тутейшості» на національне самовизначення «українців».

Окремим важливим чинником реновації «збручанського кордону» (погоджений за Ризьким договором 1921 р., проте, його демаркація тривала аж до 1923–1924 рр.), внаслідок польсько-радянської війни, став перебіг боїв та стратегічна вигідність відтворення кордону по Збручу для польської і радянської державності. Не широка, проте скеляста у своїй нижній течії р. Збруч, являла собою природню перешкоду, що з одного боку полегшувала охорону державного кордону коли це відповідало інтересам держави (як у випадку з посиленням прикордонної охорони під час колективізації та Голодомору 1932–1933 рр.), а з іншого – залишала можливості для його можливого переформатування. На користь такого погляду свідчить цілеспрямоване збереження польською та радянською владою так званих «вікон» – місць для перекидання диверсійно-розвідувальних одиниць через кордон, зокрема, в процесі більшовицької «активної розвідки» (1921–1925 рр.), як спроби створення «палаючих кресів Панської Польщі» [12, с. 98–106, 126–128].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. польське політичне середовище сформувало дві потужні течії – дві концепції (інкорпораційну та федеративну) майбутньої державності Польщі. Їх популярність у різних соціальних середовищах дала теоретично обґрунтовані та стратегічно осмислені плани демаркації кордону, які виходили з історичного розуміння польської державності. Такі концепції прокладення східного кордону Польщі були засновані на територіальних обсягах Речі Посполитої до її розділів (вважалося, що законне право відродження держави мають лише поляки та, можливо, литовці), оперті на демографічне вивчення територій розселення польської нації (або груп включених до неї ідеологічно). Популярне серед поляків розуміння концепції східного кордону залишало поза увагою державницькі прагнення їх сусідів (українців, литовців, білорусів) і спричинило до ескалації міжнародних, територіальних суперечок та пізніших конфліктів. Фактично, такий підхід до питання території та кордонів відродженої Польщі, спричинив активізацію названих національних рухів, які намагалися випередити поляків у боротьбі за право стати окремою самостійною політичною одиницею на спірній території.

Таким чином, тривале існування «збручанського кордону» з 1772 – до 1918 р. створило значний історико-політичний та економічний бекграунд, винятково важливий для ренновації цієї лімологічної формації. Звернемо увагу на те, що та частина польсько-радянського кордону, яка проходила руслом річки Збруч мала значні традиції лімологічного (у якості державного кордону) існування, оскільки виконувала функції державної межі (із короткою перервою 1809–1815 рр.) протягом кінця XVIII – першої половини XX ст. У зв'язку з цим, надзбручанський соціум (на відміну від волинського чи білоруського) мав досвід, модель поведінки прикордонного існування, нелегальної міграції та контрабандної торгівлі, який відновився одразу після усунення мілітарної екстремі 1914–1921 рр. Прикордонний статус цих територій, в міру його тривалості, сприймався як звичайний (адаптивний) порядок речей, що був порушений військовими діями Першої світової війни (1914–1918 рр.), української національної революції 1917–1921 рр. та радянсько-польської війни 1920–1921 рр. Новий-старий «збручанський кордон» не задовольняв плани польської та радянської сторони, а тим більше не сприймався націями, які втратили свої країни (українці та білоруси) або частину державної території (литовці). Польсько-радянський кордон створив цілу низку національних та міжнародних суперечностей. Реконструкція історичної Речі Посполитої «від моря до моря» була неабияк популярною в історичній пам'яті, проте, змусила новостворену державу взяти участь у 60-ти локальних збройних конфліктах, переважно за визначення її східного кордону.

Список використаних джерел

1. Korzeniowski M. Polacy w Rosji wobec Aktu 5 listopada 1916 r. // *Historia Slavorum Occidentis*. Nr 2(13). 2017. S. 70–84.
2. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1918. Nr 17. Poz. 38.
3. Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie, м. Лондон. Teczka: 709/1/10.
4. Dominiczak H. Dzieje kresów i granicy państwa polskiego na Wschodzie. Od czasów najdawniejszych do roku 1945. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2018.
5. Czekanowski J. Stosunki narodowościowo wyznaniowe na Litwie i Rusi. Lwow, 1918.
6. Wakar W. Program terytorialny. Polska. Nr. 2. Warszawa, 1917.
7. Romer E. *Wojenno polityczna mapa Polski*. Lwow, 1916.
8. Eberhardt P. *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2004.
9. Piłsudski J. List do Leona Wasilewskiego w sprawach polityki wschodniej od 8 kwietnia 1919 r. Józef Piłsudski o państwie i armii. Wybór pism. Warszawa, 1985.
10. Złotkiewicz-Kłębukowska J. Od Balfoura do Curzona – polityka Wielkiej Brytanii wobec odradzającej się Polski 1918–1920. *Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska. Sectio F, Historia*. Vol. 64. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2009.
11. Beauvois D. Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914, przeł. K. Rutkowski. Lublin: Towarzystwo Opieki nad Archiwum Instytutu Literackiego w Paryżu i Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2005.
12. Гуменний С. Збручанський кордон (1921–1939): незаконна міграція, контрабанда та шпигунство. Монографія. Корсунь-Шевченківський: ФОП Майдаченко І. С., 2022. 273 с.